

УДК 908(09)

Григор'єва Т.Ф. (м. Київ)

З ІСТОРІЇ СТВОРЕННЯ ЗАКОНУ ПРО ЗБЕРЕЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК СТАРОВИНИ

Розкривається історія становлення і збереження пам'яток історії в Україні, з'ясовується вклад у цю справу відомих діячів української культури, виявляється структура цієї багаторічної праці.

Ключові слова: українська структура, пам'ятки історії, з'їзд, археологічне товариство, наукові дослідження.

З середини XIX століття на державному рівні розв'язати питання охорони пам'яток намагалось Московське археологічне товариство, що розгорнуло свою діяльність у 1864 році. Ініціатором створення товариства і його першим головою був Олексій Сергійович Уваров (1825-1884). Його мати Катерина Олексіївна належала до відомої української родини – Розумовських, а батько Сергій Семенович – займав високі державні пости – Президента Академії наук, Міністра народної освіти (1833-1849).

Після закінчення Петербурзького університету О.С.Уваров перебував на дипломатичній роботі за кордоном, де мав можливість слухати лекції в Геттінгенському і Берлінському університетах. Однак, кар'єра дипломата не приваблювала його і він переходить на службу до міністерства внутрішніх справ, котре очолював його родич граф Л.Перовський, відомий своєю прихильністю до археології. Під його впливом О.С.Уваров здійснив археологічні дослідження античних міст Північного Причорномор'я. За результатами досліджень видав працю у 2-х випусках – “Исследование о древностях южной России и берегов Черного моря” (1851-1856 гг.). В 50-х роках проводив розкопки на території стародавнього Херсонесу, де відкрив базиліку, могильний склеп, але через початок Кримської війни (1854-1856 рр.) завершити роботу в повному обсязі не зміг. За його дорученням, і частково за його участю, П.С.Савельєв проводив розкопки курганів у Суздальському, Володимирському, Юр'ївському, Переяславському повітах Володимирської губернії, де було розкопано 7729 курганів.

Проводячи археологічні розкопки, О.С.Уваров прийшов до висновку про необхідність об'єднання розпорошених наукових сил і доклав чимало зусиль про створення археологічного товариства у Москві. Його дружина Парасковія Сергіївна (1840-1924), що походила з родини князів Щербатових, підтримувала всі його починання, ідеї щодо вивчення країни.

У складі новоутвореного Товариства з часом були організовані комісії: східна, слов'янська, по складанню археологічного словника, археографічна, по складанню археологічної карти, по вивченню старої Москви, а з 1876 року – комісія по збереженню стародавніх пам'яток. В коло своїх досліджень комісія включила питання реставрації, відбудови, обстеження пам'яток архітектури цивільного та культового призначення, збереження

та охорону старовини. З ініціативи О.С.Уварова через кожні 3 роки, починаючи з 1869 року, стали проводитись Археологічні з'їзди, на котрих обговорювались різнобічні питання вивчення та охорони пам'яток, створення державних структур, законодавчої бази для забезпеченості їх охоронності. Перший Археологічний з'їзд відбувся у 1869 році у Москві. Він працював з 16 по 28 березня, до розгляду було включено 118 питань, подано 57 рефератів, котрі були обговорені на 19 засіданнях 6 секцій. Для загального обговорення було запропоновано 8 питань: про стан і місце археології і про прийняття заходів по виявленню і збереженню пам'яток давнини; про підготовку науково-обґрунтованих методів і засобів дослідження пам'яток; про необхідність розробки спеціальних інструкцій для археологічних досліджень; про складання археологічних карт і креслень з позначенням місць визначних битв (побоїщ), коли і з ким відбувались; про підготовку правил відбору документів до архівів, визначення найкращих умов їх зберігання; встановлення організацій, установ, де повинні зосереджуватись результати археологічних досліджень; про роль статистичних комітетів в організації цієї роботи; про важливість створення провінційних музеїв.

О.С.Уваров, виступаючи під час відкриття I Археологічного з'їзду, наголошував на стурбованості різних верств населення станом збереження стародавніх споруд. Відомості про нищення пам'яток, – говорив він, – до Товариства приходять майже кожного дня. Пам'ятки руйнуються так швидко, що через 30-40 років будемо розшукувати ту чи іншу пам'ятку, не знаючи існує вона чи зруйнована? Для дійової охорони пам'яток старовини недостатньо письмових заборон і кам'яних огорож. Досягти мети можна запровадженням в учбових закладах викладання археології як дисципліни, навчанням молоді поважати і зберігати вітчизняні пам'ятки. Археологія, ставши в один ряд з іншими науками, допоможе встановити наукові методи дослідження пам'яток і провести їх облік, скласти загальний реєстр з історико-топографічним описом. Лише тоді, коли пам'ятки будуть врятовані від забуття – вони будуть захищені від руйнації і нищення, а цієї мети, – наголошував О.С.Уваров, – можна досягти, лише об'єднавши наукові сили країни.

Активну участь в обговоренні питань, винесених на розгляд I Археологічного з'їзду, брали депутати, що представляли наукові установи:

П.О.Лашкар'єв, М.М.Сементовський – Київ. П.К.Брун, М.Н.Мурзакевич, В.Н.Юргевич – Одеса. Н.Д.Борисяк, П.Л.Лавровський, О.О.Потебня – Харків. М.О.Максимович – перший ректор Київського університету, за станом здоров'я не зміг прийняти участі в роботі з'їзду, але він надіслав декілька листів з науковими записками – про Змієві вали, про землю Троян, Китай-город та ін. Його доповідь "Про бронзові наконечники стріл, знайдені в Полтавській губернії", що була зачитана на одному із засідань, визвала активну дискусію, в котрій приймали участь М.Н.Мурзакевич, О.О.Гатцук, М.Я.Арістов, Д.А.Хвольсон, М.П.Погодін.

Друге питання, що жваво обговорювалось делегатами з'їзду, торкалось визначення заходів, котрих необхідно вжити для збереження і поширення відомостей про старожитності Росії. Так, у своєму виступі Д.П.Сонцев наголошував, що найкращий захист пам'яток давнини можуть забезпечити лише археологічні товариства, котрі через своїх членів-кореспондентів будуть проінформовані про пам'ятки, що досліджуються чи відкриваються в губерніях. Вони зобов'язані збирати інформацію про пам'ятки, описувати і замальовувати їх, вказувати відомості про власника чи установу, в підпорядкуванні котрої вона знаходиться, чи існує загроза її охоронності? Другим варіантом, запропонованим ним, може бути публікація відомостей про пам'ятки в газетах "Губернські відомості", а вони, в свою чергу, передадуть ці відомості до столичних газет.

О.О.Мартінов, що протягом 20 років досліджував пам'ятки м. Москви, у своєму виступі наголошував, що не зважаючи на закони, що захищають старовину, він неодноразово був свідком неповаги до них з боку церковних ктитарів і пожертвувачів. В результаті чого загинуло багато церков, пам'яток писемності, оздоблення інтер'єрів, стінописи, предмети релігійних обрядів і відправ, що зберігалися в церквах. Для збереження пам'яток давнини, – продовжував він, – недостатньо "височайших наказів". Нам бракує бажання виконувати їх, необхідно знайти людей, які б не дивилися крізь пальці на збереження старожитностей. Д.М.Струков зупинився на небезпечній для пам'яток діяльності перекупників і торговців старожитностями, що мандрують по країні, скуповуючи речі з цінних металів для переплавки. Він запропонував:

1. Порушити перед урядом клопотання про заборону промислів скупників, або вжити заходів, щоб про подібні оборудки повідомлялось археологічним товариствам (Москви, Санкт-Петербургу) і в губерніях – статистичним комітетам.

2. Добитись дозволу для огляду Товариствами церковних сховищ.

3. Членам Археологічних товариств оглянути ризниці церков на предмет виявлення цінних предметів і, зареєструвавши їх у спеціальній книзі, вказати їх мистецьку цінність.

4. Порушити клопотання про викладання в семінаріях – предмету "церковна старовина" та про старожитності.

5. Запропонувати керівникам духовних навчальних закладів організувати кабінети із зраз-

ками предметів старовини і іконопису.

Граф М.В.Толстой висловив думку про доцільність підготовки публікацій про пам'ятки. Подавши замальовки пам'яток, хоч у цей спосіб зберегти їхній зовнішній вигляд для майбутніх дослідників. Він вважав, що корисною справою буде видання путівників.

З поважних причин не зміг прийняти участь у роботі І Археологічного з'їзду чиновник Статистичного комітету Волинської губернії – Микола Горожанський – уродженець міста В'язьми Смоленської губернії. Він протягом 1864-1865 років служив чиновником з особливих доручень при канцелярії Волинського губернатора, входив до складу Статистичного комітету. За час роботи обстежив і описав чималу кількість пам'яток давнини – залишки укріплень, споруди різного призначення у Острозі, Луцьку, Володимирі-Волинському, Овручі та інших містах губернії. Його стурбував їхній занедбаний стан, легковажне відношення місцевої влади щодо їх збереження. Тому, коли Підготовчий комітет І Археологічного з'їзду запропонував перелік питань для обговорення на з'їзді і попросив висловити свої думки з цього питання, М.Горожанський письмово виклав своє бачення вирішення даної проблеми. Основну увагу він сконцентрував на проєкті створення установи, котра б переймалась проблемами захисту пам'яток, організувала б археологічні дослідження на місцях. Він запропонував створити археологічні відділи при Статистичних комітетах, визначив коло спеціалістів, що повинні стати членами відділів.

Під час роботи з'їзду проблем збереження пам'яток торкались і при обговоренні інших питань порядку денного. Зокрема, при розгляді питання про складання археологічної карти, В.А.Афанас'єв-Чужбинський відмічав, що під час експедиції по збиранню етнографічного матеріалу він особисто переконався, що пам'ятки гинуть від торговців, перекупників та скарбошукачів. Практично в кожній місцевості є особи, що займаються розкопуванням курганів, давніх могил, котрими так густо засіяна територія Малоросії, що руйнуються пам'ятки воєнної історії, оборонної архітектури, пам'ятники на могилах визначних людей знаходяться без догляду і таке інше.

Пропозиції графа О.С.Уварова щодо вжиття термінових заходів по збереженню пам'яток, він підтримує і вважає їх своєчасними.

Доповідь Якова Федоровича Головацького (1814-1884) – поета, фольклориста, історика, професора української мови і літератури, голови Віленської Комісії по розбору і публікації древніх актів, директора Віленської публічної бібліотеки і музею була присвячена організації археологічних досліджень у Галичині і Буковині. Зробивши огляд досягнень в області вивчення пам'яток, Яків Федорович наголошував на необхідності проведення наукових досліджень, котрі можливо здійснювати лише за певних умов. Так, при встановленні тісних зв'язків між вченими Галичини і Буковини, можна, скориставшись їхньою допомогою, обстежити край, виявити в археологічній літературі відомості про пам'ятки і звести ці дані в один список. Для цього необхідно, щоб вчені, згідно нада-

них їм інструкцій, обстежили всі найважливіші музеї і бібліотеки (громадські і приватні), склали реєстр цінних речей, рукописів і стародруків.

Підводячи підсумки обговорення проблеми збереження пам'яток старовини в Росії, голова Московського археологічного товариства О.С.Уваров наголошував, що ніякі запропоновані заходи не досягнуть мети тому, що немає особи, котра буде нести відповідальність за збереження пам'яток у державі. Посилаючись на досвід країн Західної Європи, зокрема, Франції, він виклав свій проект заходів по збереженню пам'яток старовини. В ньому він наголошував, що для того, щоб захистити пам'ятки давнини від руйнації і нищення, потрібно вжити рішучих і дійових заходів. По-перше, з'ясувати загальну кількість пам'яток; по-друге, визначити спосіб їх збереження і захисту. Виявлення і опис пам'яток, вважав він, доцільніше провести за наступними видами (розрядами):

1. Пам'ятки архітектури, до них відносяться кам'яні споруди, дерев'яні, штучні насипи (вали, городища, кургани).

2. Пам'ятки писемності, тобто рукописи, стародруки.

3. Пам'ятки живопису, ікони, стінописи і т.д.

4. Пам'ятки ліплення, різьблення, вироби із золота, срібла, міді і заліза.

Із чотирьох вказаних розрядів, пам'ятки першого і третього, найбільше за інші піддаються руйнації від кліматичних умов і незнання їхньої дійсної цінності, а також через те, що цій категорії пам'яток приділяють найменше уваги. Пам'ятки писемності, наголошував далі О.С.Уваров, в більшості своїй вже зберігаються у бібліотеках і тому в деякій мірі їх можна вважати захищеними. В такий же спосіб захищені малі за розміром пам'ятки і вироби з металу, котрі практично вже описані. Виходячи з цього, археологічним товариствам Росії, в першу чергу, необхідно захистити пам'ятки архітектури і живопису, а для цього треба виявити і описати їх, тобто провести реєстрацію. Передбачалось, в який спосіб можна виконати цю роботу в стислі строки. Для цього територію країни необхідно поділити на 5 археологічних округів, а саме: Петербурзький, Московський, Київський, Казанський, Одеський. В тих округах, де не було археологічних товариств (Казань і Київ), пропонувалось їх створити. Зокрема, в Києві Тимчасову комісію для розбору давніх актів перетворити в археологічне товариство, котре взяло б на себе роботу по складанню списків пам'яток. Археологічні товариства в губерніях складають спочатку списки по першому і третьому розрядах, вносячи наступні відомості про пам'ятки: кому належить земля, де розташований об'єкт охорони, або якому відомству належить споруда, її фізичний стан, чи потребує ремонту, описати історію пам'ятки, назвати підстави внесення до списку. Представлені по цій схемі

списки по всіх губерніях Росії, розглядає спеціально створена Комісія. До неї входять представники археологічних товариств, Академії наук, університетів і духовних академій, чиновників Міністерства внутрішніх справ, вищих наукових установ, цивільного і духовного відомств (йдеться, мабуть, про Міністерство народної освіти, Академію мистецтв, Синод тощо – Т.Г.). Комісія розглядає представлені матеріали і складає один загальний список всіх пам'яток давнини, розділивши їх на два розряди (групи). До першого розряду віднести всі пам'ятки, що не підлягають ремонту, перебудовам, будь-яким змінам без дозволу влади. До другого розряду вносяться ті, що можна ремонтувати з дозволу Міністерства внутрішніх справ і Синоду (залежно від підлеглості) і Археологічного товариства того округу, де розташований пам'ятник. Складені відповідним чином списки міністром внутрішніх справ, подаються на затвердження царю. По такій же схемі опрацьовуються пам'ятники другого і четвертого розрядів, тобто пам'ятки писемності, ліплення, різьблення і виробів із металу. Проектом заходів передбачалась міра покарання чиновників за самочинне знищення чи спотворення пам'яток старовини, внесеної до списку – а саме за ст.341 "Положення про покарання" – перевищення повноважень.

Складання списку пам'яток не є одноразовою акцією. Планувалось, що археологічні товариства щорічно, в міру необхідності, складають додаткові списки на нововідкриті пам'ятки і надсилають через Міністерство внутрішніх справ на затвердження царю. На місцеві археологічні товариства покладалась відповідальність за збереження пам'яток, передбачалась у кожній губернії посада блюстителя (охоронця), визначались їхні права і обов'язки. Зокрема, про те, що жоден пам'ятник, внесений до списку, не може бути знищеним чи перебудованим без попередження блюстителя, котрий у свою чергу зобов'язаний поставити до відома археологічне товариство свого округу. У випадку самоуправних вчинків, археологічне товариство проводить обстеження і робить відповідні висновки, котрі передає до вищої інстанції – Міністерству внутрішніх справ, перед котрою звітується щорічно.

Для завершення роботи над проектом заходів по збереженню пам'яток старовини Археологічний з'їзд прийняв рішення створити комісію із членів Московського археологічного товариства і Петербурзької археологічної комісії, котра до наступного (Другого) з'їзду повинна підготувати заходи, котрі визнає самими дійовими для збереження вітчизняних пам'яток від руйнації і пошкоджень. До складу комісії увійшли – П.Ф.Бичков, В.В.Вельямінов-Зернов, М.Н.Мурзакевич, П.І.Савваитов, В.Г.Тизенгаузен, О.С.Уваров, що входили до складу керівного органу – Ради з'їзду. (далі буде).

Summary:

The article describes the history of forming and preserving the historical monuments in Ukraine, the contribution of famous Ukrainian science and cultural leaders in this field, the structure of this manifold work.

Key words: Ukrainian culture, historical monuments, congress, archaeological societies, research works.